

درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

تألیف:
حسن آقا نظری

پاییز ۱۴۰۴

نظری، حسن آقا، ۱۳۲۸-

درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی / حسن آقا نظری.

[ویراست ۴].

— قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۴۰۴.

۳۵۶ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۰۸. اقتصاد؛ ۱۳) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ ۱۰۵۱. اقتصاد؛ ۴۰)

ISBN: 978-600-298-560-6

بها: ۱۳۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

چاپ ششم

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. Islam--Economic aspects. ۳. اسلام و مسائل اجتماعی. ۴. Islam and social

problems. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

ب. The Center for Studying and Compling University Books in Humanities (SAMT).

ج. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲

۱۰۰۰۷۹۱۱

شماره کتابشناسی ملی

درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

مؤلف: حسن آقا نظری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

صفحه آرایی: تحریر اندیشه

چاپ ششم (ویراست چهارم): پاییز ۱۴۰۴

تعداد: ۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۴۶۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۶۰-۶

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۲۱۱۱۱ - ۰۲۵۱ (انتشارات: ۲۱۱۱۳۰۰) نمایر: ۲۸۰۳۰۹۰،

ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱ • تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

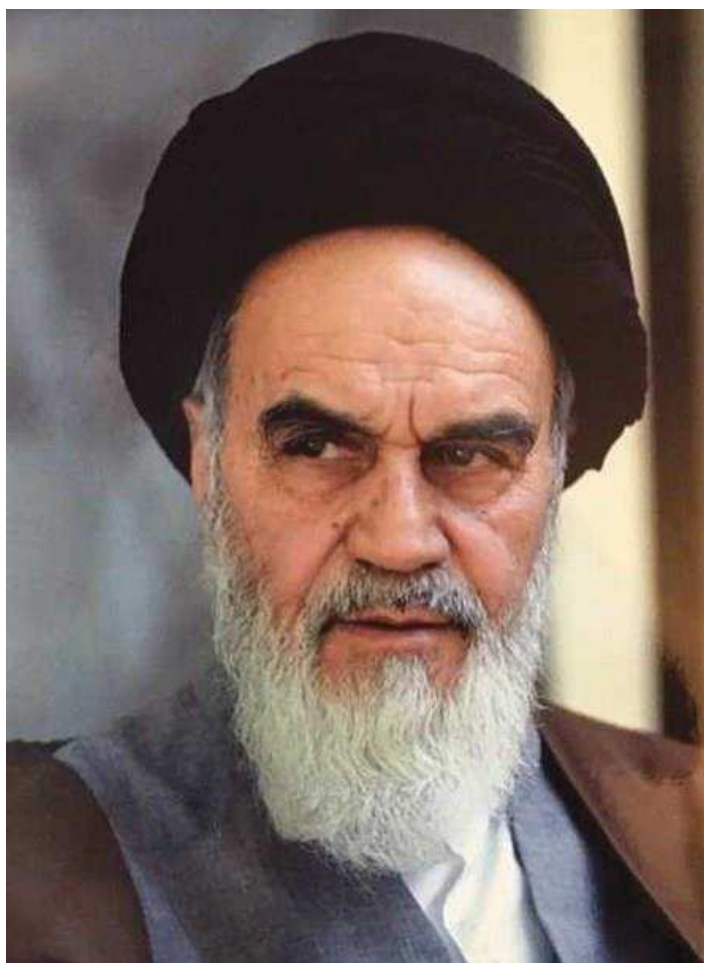
تهران: بزرگراه جلال آل احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)،

تلفن: ۵۲-۴۴۲۴۶۲۵۰، نمایر: ۴۴۲۴۸۷۷۷ • تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹ - تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۸۱۲۰، نمایر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

Website: www.samt.ac.ir

Email: info@samt.ac.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

انسان، مراتب سیرش از طبیعت است تا مافوق طبیعت، تا برسد به آنجایی که مقام الوهیت است، سیر از طبیعت تا رسیدن به مقامی که غیر از خدا هیچ نمی بیند.

صحیفه امام، ج ۸، ص ۴۱۱

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) هجدهمین کار مشترک خود را با انتشار درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این اثر به عنوان کتاب درسی در مقطع کارشناسی ارشد و یکی از منابع دکترا برای رشته «اقتصاد» و «اقتصاد اسلامی» تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی مورد استفاده علاقه‌مندان دیگر نیز قرار گیرد.

در پایان لازم می‌داند از مؤلف گرامی حجت‌الاسلام والمسلمین حسن آقا نظری در تدوین درسنامه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی سپاسگزاری نماید.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بسم الله الرحمن الرحيم

علوم انسانی در حکم مجموعه قواعد تنظیم حیات انسان در بخش نرم‌افزاری فرهنگ و تمدن بشری، علوم و معارفی است که به صورت روش‌مند از رفتارها، باورها، نگرش‌ها، احساسات و همه پدیده‌های انسانی معنادار بحث می‌کند و از مصادیق یقینی آن فلسفه، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، علوم اقتصادی، علوم سیاسی، مدیریت و حقوق است.

تحول در حوزه‌های علمی، به‌ویژه در علوم انسانی از فرازهای مورد تأکید حضرت امام خمینی رحمه‌الله و مطالبات جدی رهبر معظم انقلاب (مدظله) به‌ویژه در سال‌های اخیر است. اهمیت این تحول، ریشه در مطالعات علوم انسانی و نیازهای مترتب بر آن، به‌ویژه رشد و توسعه شتابان دانش و فرهنگ در عرصه جهانی دارد؛ زیرا در آن، از یک‌سو انسان، به عنوان اشرف مخلوقات و از دیگر سو روابط او با دیگران در عرصه بشری مطرح است و از این جهت این علوم بر علوم دیگر تقدم دارد. به‌واقع، رسالت مهم و اساسی این علم، ساختن انسان، پرورش شخصیت و توجه به شأن وجودی او و یک نگاه، رساندن او به سرمنزل مقصود و هدایت به سوی مرتبه انسان کامل است.

ایران اسلامی از بنیان‌های تمدنی غنی و توانمندی‌های فراوانی در درون و برون محیط‌های دانشگاهی و حوزه‌های علمیه برخوردار است و از این جهت، بستری مهیا برای ورود به عرصه‌های علمی و تولید دانش بومی در حوزه‌های علوم انسانی فراهم است. به پشտوانه چنین میراث گران‌قدری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) با حمایت مالی معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

که رسالت و تکلیف اصلی آن تلاش برای تعمیق و گسترش علوم، معارف و ارزش‌های انسانی اسلامی و تطابق هرچه بیشتر رشته‌ها و درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعه و کاربردی کردن آنها و تحول در ارتقای علوم انسانی با تقویت جایگاه و منزلت این علم است، زمینه‌های چاپ این اثر را فراهم آورده است.

از استادان، فرهیختگان و صاحب‌نظران ارجمند می‌خواهیم تا با همکاری و راهنمایی‌های ارزشمند خود این معاونت را در جهت نقد کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری فرمایند.

معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

فهرست مطالب

مقدمه درسنامه.....	۱
پیشگفتار.....	۳
راهنمای مطالعه.....	۷
اهداف کلی کتاب.....	۸

بخش اول: درآمدی بر امکان نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

مقدمه.....	۱۱
موضوع علوم اجتماعی.....	۱۱
نتیجه گیری و تحلیل.....	۱۴

فصل اول: ویژگی های مشترک نظریه های علمی در علوم اجتماعی – اقتصادی

مقدمه.....	۱۸
۱. تعریف علم.....	۱۸
۲. ویژگی های گزاره های علمی.....	۱۸
۳. معیارهای اعتبار تئوری های علمی.....	۲۲
۱-۳. معیارهای مربوط به تک فرضیه ها.....	۲۲
۲-۳. معیارهای مربوط به مجموعه نظریه ها.....	۲۶
الف) برنامه های پژوهشی لاکاتوشی.....	۲۶
ب) شرایط ابطال یک تئوری براساس برنامه های پژوهشی لاکاتوشی.....	۲۸
ج) نقد اثبات گرایی و ابطال گرایی.....	۳۰
۴. رابطه نظریه های اجتماعی – اقتصادی با قضاوت های ارزشی و ارزش ها.....	۳۲
۱-۴. انتخاب موضوع.....	۳۳
۲-۴. انتخاب متغیرها و فرضیات.....	۳۴
۳-۴. انتخاب روش.....	۳۵

۳۶.....	۴-۴. انتخاب اهداف و وسایل.....
۳۹.....	○ خلاصه فصل.....
۴۰.....	○ پرسش‌های فصل.....
۴۱.....	○ منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل دوم: تفاوت علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی

۴۴.....	مقدمه.....
۴۴.....	مقدمه: ماهیت رفتارهای اقتصادی.....
۴۸.....	۱. تفاوت علم اقتصاد با علوم طبیعی.....
۵۰.....	۱-۱. اختلاف علوم طبیعی و علم اقتصاد از نظر موضوع.....
۵۰.....	نقد و بررسی.....
۵۱.....	۱-۲. پیشنهادها و هدایت‌کننده.....
۵۱.....	نقد و بررسی.....
۵۲.....	۱-۳. درون‌تفهیمی و بیرون‌تفهیمی (نظریه‌هایک).....
۵۴.....	نقد دیدگاه‌هایک.....
۵۵.....	۱-۴. تفاوت کارکردی روش تجربی در علوم انسانی و طبیعی.....
۵۶.....	الف) تأثیرپذیری نظریات علمی در علوم انسانی از اعتباریات (اطلاق علوم طبیعی و نسبیت علوم انسانی به واسطه اختلاف قلمرو کاربرد روش تجربی).....
۵۸.....	ب) تفاوت نقش روش تجربی در پدیده‌های طبیعی و پدیده‌های اجتماعی.....
۵۹.....	○ خلاصه فصل.....
۶۱.....	○ پرسش‌های فصل.....
۶۱.....	○ منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل سوم: جایگاه اعتباریات در حیات اجتماعی - اقتصادی

۶۳.....	مقدمه.....
۷۰.....	۱. ماهیت اعتبار.....
۷۲.....	۲. قلمرو کلی اعتبار در رفتارهای اجتماعی - اقتصادی.....
۷۴.....	۳. تأثیرپذیری رفتارهای اجتماعی - اقتصادی از امور اعتباری.....
۷۶.....	۴. تأثیرپذیری نظریات علمی توجیهات بهره، از ماهیت اعتباری بهره.....
۷۹.....	○ خلاصه فصل.....
۸۰.....	○ پرسش‌های فصل.....
۸۱.....	○ منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل چهارم: خاستگاه علم اقتصاد اسلامی

۸۴.....	مقدمه.....
---------	------------

۱. بخش اعتباری مشترک و بخش اعتباری خاص آموزه‌های اسلامی.....	۸۴
۱-۱. بخش اعتباری مشترک جامعه‌های بشری در حوزه اقتصاد.....	۸۴
۲-۱. بخش اعتباری خاص آموزه‌های اسلامی در حوزه اقتصاد.....	۸۶
۲. تأثیر بخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن.....	۸۷
۱-۲. ایجاد نقدینگی.....	۸۸
۲-۲. تسریع جریان مبادلات.....	۸۸
۳-۲. رشد تولید و شکوفایی توسعه در جامعه.....	۸۸
۴-۲. تورم.....	۸۹
۵-۲. سلطه ناشر پول.....	۸۹
۶-۲. توزیع مجدد درآمدها.....	۹۰
۳. هماهنگی و ناهماهنگی میان دو بخش اعتباری و واقعی در اقتصاد جامعه.....	۹۱
۴. چگونگی ارتباط میان علم اقتصاد و آموزه‌های اسلامی.....	۹۲
۱-۴. رابطه آموزه‌های اسلامی با علم اقتصاد.....	۹۴
۲-۴. رابطه علم اقتصاد با آموزه‌های دینی.....	۹۵
○ خلاصه فصل.....	۹۷
○ پرسش‌های فصل.....	۹۸
○ منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۹۸

فصل پنجم: موضوع علم اقتصاد اسلامی

مقدمه.....	۹۹
۱. ویژگی‌های موضوع علم اقتصاد اسلامی.....	۱۰۰
۱-۱. معیار تمایز علم اقتصاد اسلامی از دیگر علوم انسانی.....	۱۰۰
۲-۱. کلی بودن موضوع علم اقتصاد اسلامی.....	۱۰۱
۲. تعریف موضوع علم اقتصاد اسلامی.....	۱۰۴
۱-۲. نظم حاکم بر رفتارهای اقتصادی.....	۱۰۵
۲-۲. نظم حاکم بر پدیده‌های اقتصادی.....	۱۰۶
۳-۲. تأثیرپذیری از آموزه‌های اسلامی.....	۱۰۷
۴-۲. تبیین نظم حاکم بر رفتارها و پدیده‌های اقتصادی.....	۱۰۷
۵-۲. رابطه میان موضوع علم اقتصاد اسلامی و تعیین روش تحقیق درباره آن علم.....	۱۰۷
○ خلاصه فصل.....	۱۱۰
○ پرسش‌های فصل.....	۱۱۱
○ منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۱۱۱

فصل ششم: نظریه‌های اقتصاد اسلامی

مقدمه	۱۱۳
۱. مبانی فلسفی - ارزشی نظریه‌های اقتصاد اسلامی	۱۱۴
۱-۱. مبانی فلسفی (جهان‌بینی) اقتصاد اسلامی	۱۱۴
۲-۱. مبانی ارزشی اقتصاد اسلامی	۱۱۴
۲. تفاوت اساسی میان نظریه‌پردازی در حوزه مکتب اقتصادی اسلام و علم اقتصاد اسلامی	۱۱۶
۳. امکان ارائه نظریه‌های علمی اقتصاد اسلامی	۱۱۷
۴. نتیجه نهایی	۱۱۸
○ خلاصه فصل	۱۱۹
○ پرسش‌های فصل	۱۱۹
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۱۹

فصل هفتم: بررسی و نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره علم اقتصاد اسلامی

مقدمه	۱۲۲
۱. چگونگی تدوین علم اقتصاد اسلامی از نظر شهید صدر و بررسی آن	۱۲۲
۱-۱. تطبیق مکتب اقتصادی اسلام	۱۲۳
۲-۱. اصول افتراضی	۱۲۳
بررسی نظریه شهید صدر	۱۲۷
۲. نظریه دکتر منذر قحف	۱۲۹
۱-۲. اسلام و اقتصاد	۱۲۹
۲-۲. نظام اقتصادی	۱۳۲
عناصر نظام اقتصاد اسلامی	۱۳۳
الف) مبانی فلسفی نظام اقتصاد اسلامی	۱۳۴
ب) اصول عام و اهداف نظام اقتصاد اسلامی	۱۳۴
ج) قواعد رفتارهای اقتصادی	۱۳۵
۳-۲. علم تحلیل اقتصاد اسلامی	۱۳۶
۴-۲. نقد و بررسی نظریه منذر قحف	۱۳۸
الف) امتیازهای نظریه او	۱۳۸
ب) نقد نظریه منذر قحف	۱۳۸
○ خلاصه فصل	۱۴۰
○ پرسش‌های فصل	۱۴۲
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۴۲

بخش دوم: روش نظریه‌پردازی اقتصاد اسلامی

پیشگفتار ۱۴۵

فصل اول: بررسی اجمالی تأثیر پوزیتیویسم بر مباحث روش‌شناختی علم اقتصاد و نقد آن

مقدمه	۱۴۸
۱. پوزیتیویسم در قالب اثبات‌پذیری و ابطال‌پذیری	۱۴۹
۱-۱. نقد نظریه مشاهده، نقطه شروع پیدایش فرضیه (تئوری)	۱۵۱
۱-۲. نقد اثبات‌گرایی براساس روش تجربه	۱۵۳
۲. تفاوت دو نظریه اثبات‌پذیری و ابطال‌پذیری	۱۵۳
۳. نقد نظریه ابطال‌پذیری	۱۵۴
۴. روش‌شناسی فریدمن	۱۵۶
۴-۱. دیدگاه فریدمن درباره شکل‌دهی تئوری براساس فروض غیر واقع‌گرایانه	۱۵۷
۴-۲. آزمون فرضیه، براساس واقعی بودن فروض آن	۱۵۸
۴-۳. ابزارگرایی فریدمن در مورد تئوری‌های علمی	۱۵۹
۴-۴. نقد نظریه فریدمن	۱۶۰
۴-۵. تحقیق نهایی (تأییدپذیری قضایای علمی)	۱۶۱
○ خلاصه فصل	۱۶۴
○ پرسش‌های فصل	۱۶۵
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۶۶

فصل دوم: روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی

مقدمه	۱۶۷
روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی	۱۶۹
۱. روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصادی اسلام براساس احکام ثابت	۱۶۹
۲. احکام حکومتی و نقش آن در نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی (احکام متغیر)	۱۷۳
۱-۲. حوزه پیدایش احکام حکومتی	۱۷۵
۲-۲. منشأ پیدایش احکام حکومتی	۱۷۶
۲-۳. مبنای احکام حکومتی (تشخیص مصلحت)	۱۷۸
۲-۳-۱. مصلحت‌سنجی در اجرای احکام ثابت	۱۷۸
۲-۳-۲. تشخیص مصلحت در پیدایش احکام حکومتی	۱۷۹
۲-۴. منابع تشخیص مصلحت	۱۸۱
۲-۵. ملاک‌های تعیین اهم و مهم	۱۸۴
۲-۶. ضرورت کارشناسی	۱۸۵
۲-۷. نقش احکام حکومتی در نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی	۱۸۶
○ خلاصه فصل	۱۸۸

۱۸۹.....	○ پرسش‌های فصل
۱۸۹.....	○ منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل سوم: روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی

۱۹۲.....	مقدمه
۱۹۳.....	۱. تبیین مفاهیم
۱۹۳.....	۱-۱. علم
۱۹۳.....	الف) مجموعه‌ای از قضایای سازمان‌یافته بر یک محور (اعم از کلی و جزئی)
۱۹۳.....	ب) قضایای کلی درباره موضوع واحد
۱۹۴.....	ج) مجموعه‌ای از گزاره‌های حقیقی نظم‌یافته بر محور یک موضوع
۱۹۴.....	د) مجموعه گزاره‌های کلی حاصل از روش تجربی
۱۹۵.....	ه) مجموعه قضایای کلی حاصل از تعامل دو روش تجربی و قیاس
۱۹۶.....	۲-۱. مفهوم نظریه
۱۹۸.....	۳-۱. اقتصاد اسلامی
۱۹۸.....	الف) حقوق اقتصاد اسلامی
۱۹۸.....	ب) مکتب اقتصاد اسلامی
۱۹۸.....	ج) علم اقتصاد اسلامی
۱۹۹.....	۲. ویژگی‌های روش علمی
۱۹۹.....	۱-۲. تفکیک دو مرحله تدوین تئوری و داوری
۲۰۱.....	۲-۲. نگاه تک‌بعدی روش تجربی
۲۰۲.....	۳. تکوین نظریه علمی اقتصادی
۲۰۳.....	۱-۳. ویژگی‌های مسئله
۲۰۳.....	الف) آشنایی علمی با مسئله مورد نظر
۲۰۳.....	ب) تعیین وجه سؤال (جایگاه سؤال)
۲۰۳.....	۲-۳. تدوین فرضیه
۲۰۵.....	۴. استناد فرضیه به اسلام
۲۰۶.....	۵. تأییدپذیری نظریه علمی
۲۰۷.....	۶. نمونه‌های پردازش نظریه علمی اقتصاد اسلامی
۲۰۸.....	- گزاره‌های مربوط به سرمایه‌گذاری
۲۰۸.....	- گزاره‌های مربوط به مصرف
۲۰۸.....	- گزاره‌های مربوط به مالیات
۲۰۹.....	○ خلاصه فصل
۲۱۰.....	○ پرسش‌های فصل
۲۱۱.....	○ منابعی برای مطالعه بیشتر

**بخش سوم: تطبیق روش نظریه پردازی علمی بر مورد تقاضا و جایگزینی نرخ سود سرمایه
به جای نرخ بهره**

پیشگفتار..... ۲۱۵

**فصل اول: نظریه تقاضا و بازنگری آن براساس آموزه‌های اسلامی (تحلیل
معرفت‌شناختی مطلوبیت)**

مقدمه	۲۱۸
۱. پیش‌فرض‌های نظریه تقاضا در علم اقتصاد.....	۲۱۸
۱-۱. مطلوب بودن کالاها و خدمات.....	۲۲۱
۲-۱. اشباع‌ناپذیری	۲۲۱
۳-۱. انحصار عامل تأثیرگذار بر درآمد	۲۲۲
۴-۱. انتقال رجحان	۲۲۲
۵-۱. کاهنده بودن نسبت جانشینی کالاها	۲۲۳
۲. نظریات اقتصاددانان مسلمان پیرامون نظریه تقاضا.....	۲۲۴
۱-۲. نظریه منور اقبال	۲۲۴
۲-۲. نظریه سید عقیل	۲۲۵
۳-۲. نظریه منذر قحف	۲۲۶
۴-۲. نظریه فهیم‌خان	۲۲۷
الف) ضروریات.....	۲۲۷
ب) احتیاجات.....	۲۲۷
ج) رفاهیات	۲۲۷
۳. نظریه تقاضا براساس آموزه‌های اسلامی.....	۲۳۰
۱-۳. تمایلات و مطلوبیت	۲۳۱
۲-۳. توانمندی مصرف‌کننده	۲۳۱
۴. تأثیرپذیری حوزه مطلوبیت از شناخت آن.....	۲۳۱
۱-۴. گستره مصرف (توسعه مطلوبیت نسبت به نیازهای معنوی)	۲۳۳
۲-۴. مصارف واجب (مصارف شخصی و اجتماعی)	۲۳۴
۳-۴. محدودیت‌های مصرف (مصارف ممنوع).....	۲۳۵
۱. اسراف.....	۲۳۶
۲. تبذیر.....	۲۳۶
۵. تأثیرپذیری نظریه مصرف از جهت توانمندی	۲۳۸
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۲۳۹
○ خلاصه فصل	۲۴۰
○ پرسش‌های فصل	۲۴۲
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۲۴۲

فصل دوم: نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره

۲۴۶	مقدمه
۲۴۶	ضرورت نظام مالی
۲۴۷	۱. امتیازهای نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره
۲۴۷	۱-۱. نظام وام‌دهی منشأ وابستگی مالی به دیگران
۲۴۸	۲-۱. افزایش زمینه سرمایه‌گذاری و اشتغال در نظام مشارکت در سود در مقایسه با نظام بهره
۲۵۰	۳-۱. عدم تعادل بدهی و دارایی نظام مالی مبتنی بر بهره
۲۵۰	۴-۱. توزیع عادلانه احتمال خسارت
۲۵۱	۵-۱. گستردگی توزیع تسهیلات در نظام مشارکت سود و محدودیت آن در نظام بهره
۲۵۴	۶-۱. همسویی منافع صاحبان وجوه و سرمایه‌گذاران، زمینه رشد خلاقیت
۲۵۵	۷-۱. رابطه بهره با عدم ثبات اقتصادی
۲۵۶	۲. چالش‌های نظریه جایگزینی نرخ سود سرمایه به جای نرخ بهره
۲۵۶	۱-۲. تعیین سود سرمایه مشتق از بخش واقعی
۲۵۶	الف) تفکیک قلمرو فقه و اقتصاد
۲۵۸	ب) مبنای فقهی امام خمینی رحمته الله علیه در مورد قراردادهای شکلی (صوری)
۲۵۹	راه‌حل چالش اول
۲۶۱	۲-۲. تأخیر بازپرداخت بدهی‌ها و پیامدهای منفی آن
۲۶۲	راه‌حل چالش دوم
۲۶۳	۳-۲. اشتقاق نرخ سود بانک‌های اسلامی از نرخ‌های بهره بین‌المللی
۲۶۳	راه‌حل چالش سوم
۲۶۴	۴-۲. مخاطره اخلاقی
۲۶۵	راه‌حل چالش چهارم
۲۶۷	۵-۲. فقدان زیرساخت‌های نهادی مناسب
۲۶۷	الف) وجود اطلاعات نامتقارن
۲۶۸	ب) هزینه‌های مربوط به کنترل و نظارت
۲۶۸	ج) انتخاب معکوس
۲۶۸	راه‌حل چالش پنجم
۲۶۹	۶-۲. تأمین مالی دولت
۲۶۹	راه‌حل چالش ششم
۲۷۰	نتیجه
۲۷۱	○ خلاصه فصل
۲۷۳	○ پرسش‌های فصل
۲۷۳	○ منابعی برای مطالعه بیشتر

بخش چهارم: مبانی علم اقتصاد خرد اسلامی

مقدمه ۲۷۷

فصل اول: تحلیل رفتارهای اقتصادی افراد با رویکرد نهادی

- خلاصه فصل ۲۸۲
- پرسش‌های فصل ۲۸۲
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۸۲

فصل دوم: سازوکار بازار با رویکرد نقد آن

- خلاصه فصل ۲۸۸
- پرسش‌های فصل ۲۸۹
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۸۹

فصل سوم: تفاوت اساسی چابکی بازار در اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف

- خلاصه فصل ۲۹۵
- پرسش‌های فصل ۲۹۵
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۹۶

فصل چهارم: تخصیص منابع بر اساس سازوکار بازار با رویکرد آموزه‌های اسلامی

- خلاصه فصل ۲۹۹
- پرسش‌های فصل ۲۹۹
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۹۹

فصل پنجم: محدودیت توان محاسباتی و کسب اطلاعات

- خلاصه فصل ۳۰۳
- پرسش‌های فصل ۳۰۳
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۳۰۳

بخش پنجم: مبانی علم اقتصاد کلان اسلامی

فصل اول: نقش چگونگی جریان پول در شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی

- ۱. تفاوت تأثیرپذیری متغیرهای کلان اقتصادی بر اساس نرخ بهره و نرخ سود ۳۰۷
- ۲. ایجاد تعادل پولی بر اساس نرخ سود ۳۰۸
- خلاصه فصل ۳۱۰
- پرسش‌های فصل ۳۱۰
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۳۱۱

فصل دوم: بازار سرمایه بر اساس هماهنگی بخش اعتباری و حقیقی

۱. سیر تحول اندیشه ارتباط بین بخش حقیقی – اعتباری (پولی) در نهادهای اقتصادی متعارف ۳۱۴
۲. گسترش بخش اعتباری اقتصاد نسبت به بخش واقعی آن در نهادهای اقتصادی – مالی متعارف ۳۱۶
۳. آسیب‌شناسی خلق اعتبار بر اساس اعتبار در نهادهای اقتصادی – مالی متعارف (شکل‌گیری حلقه‌های به هم پیوسته اعتبار) ۳۱۷
۴. ساختار بازار سرمایه جایگزین از جهت توسعه نهادهای اقتصادی ۳۲۱
- ۴-۱. بازار کالاها و خدمات ۳۲۳
- ۴-۲. بازار دارایی‌های مالی ۳۲۵
۵. راهبردهای بازار سرمایه جایگزین با رویکرد توسعه نهادهای مالی ۳۲۶
- ۵-۱. ضرورت توسعه نظام مالی ۳۲۶
- ۵-۲. سازماندهی و مدیریت بازار سرمایه کوتاه‌مدت (بازار پول) ۳۲۸
- خلاصه فصل ۳۲۹
- پرسش‌های فصل ۳۳۰
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۳۳۱
- منابع و مأخذ ۳۳۳

مقدمه درسنامه

کتاب نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی (ویراست دوم) با اصلاحات و تغییرات ساختاری زیر به عنوان درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی جهت متن درسی، در اختیار مراکز علمی اقتصاد قرار می گیرد.

الف) ارائه راهنمای مطالعه و اهداف کلی کتاب در اول کتاب؛

ب) افزودن اهداف کلی، اهداف رفتاری و کلیدواژه ها به اول هر فصل؛

ج) افزودن خلاصه فصل، پرسش های فصل و منابع جهت مطالعه بیشتر در آخر هر فصل؛

د) بازنگری مباحث فصل دوم در مورد تفاوت میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی.

حسن آقا نظری

قم - زمستان ۱۳۹۰

پیشگفتار

در سال‌های اخیر اقبال گسترده‌ای از سوی کشورهای اسلامی به‌ویژه محققان اقتصادی، به مقوله اقتصاد اسلامی به وجود آمده است. از سوی دیگر، اندیشمندان غربی نیز با کنجکاوی و دیرباوری نسبت به امکان و توانایی اقتصاد اسلامی تا حدودی در این زمینه تحقیقاتی انجام داده‌اند. بیشتر تحقیقات انجام گرفته در سطح مسائل اقتصادی است و کمتر به روش و متدولوژی این مسائل پرداخته‌اند. از این‌رو این نوشتار، مراحل مختلف روش نظریه‌پردازی را با توجه به آموزه‌های اسلامی تحقیق نموده است.

نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی مانند هر نظریه‌پردازی دیگری فرایندی را دنبال می‌کند. نقطه شروع این فرایند، سؤال از امکان نظریه‌پردازی علمی، با توجه به آموزه‌های اسلامی، درباره اقتصاد است و آنگاه که این امکان به‌طور منطقی به اثبات رسید، بار دیگر زمینه این سؤال فراهم می‌آید که «روش این نظریه‌پردازی چیست و چگونه می‌توان با توجه به این آموزه‌ها، نظریه‌پردازی علمی کرد؟» پس از تبیین این روش، طبیعی است که تطبیق آن در مرحله تنوریک، مرهون بازنگری مسائل اساسی علم اقتصاد در چارچوب روش یادشده است؛ از این‌رو، دست‌کم برای نمونه عینی باید یکی از مسائل اقتصاد خرد و کلان در چارچوب این روش به گونه‌ای تحقیق شود که هم از ویژگی‌های نظریه علمی برخوردار بوده و هم به آموزه‌های اسلام درباره اقتصاد، استناد قابل قبولی داشته باشد. نگارنده درواقع اندیشه نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی را به عنوان یک دغدغه اصلی در قالب پنج بخش مرتبط با یکدیگر طراحی نموده است:

بخش اول: اثبات امکان نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی؛

بخش دوم: روش نظریه پردازی نظریات علمی اقتصاد اسلامی؛

بخش سوم: تطبیق روش نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی بر مورد تقاضا و نرخ سود

سرمایه.

نکته شایان توجه این است که بخش اول، که مبنای این اندیشه است، اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا از یک طرف با موضوع فلسفی اعتباریات بعدالاجتماع و از طرف دیگر، با مسئله اقتصادی تأثیربخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن ارتباط دارد و درواقع، هم از بحث اعتباریات بعدالاجتماع در فلسفه و هم از موضوع تأثیربخش اعتباری اقتصاد جامعه بر بخش واقعی آن، که از مباحث سرنوشت‌ساز فلسفه علم اقتصاد است، بهره جسته است.^۱ بر همین اساس بخش نخست را با بحث تأثیر عوامل کمی و کیفی بر رویدادهای اقتصادی - اجتماعی به عنوان مقدمه و زمینه‌ساز مباحث بعدی آغاز کرده‌ایم. ویژگی‌های نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی، فصل اول این بخش را شکل می‌دهد. اما اینکه آیا میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی تفاوتی هست یا نه، در فصل دوم با عنوان: وجود تمایز میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی، به این مسئله پرداخته شده است. این فصل بستر مناسبی را برای موضوع جایگاه اعتباریات و تأثیر آنها در حیات اجتماعی - اقتصادی در فصل سوم آماده می‌کند. فصل سوم خود نیاز به بحث در موضوع خاستگاه و منشأ پیدایش علم اقتصاد اسلامی را در فکر و ذهن دانشجو ایجاد می‌کند. فصل چهارم در پاسخ به این نیاز تدوین شده است. در ادامه این سیر مطالعاتی و پلکانی؛ مبحث فصل پنجم با موضوع علم اقتصاد اسلامی و به عنوان محور منظومه معرفتی علم اقتصاد ضروری به نظر می‌آید. و سرانجام با هدف نتیجه‌گیری از مباحث گذشته، در فصل ششم، بحث امکان نظریه پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد اسلامی برای مخاطب به تصویر کشیده شده است. فصل آخر این بخش نیز به نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره کیفیت تدوین علم اقتصاد اسلامی، اختصاص دارد.

۱. در ادبیات نظریه پردازی علمی و روش‌شناختی به زبان فارسی کمتر به پیوند منطقی میان مباحث فلسفی و فلسفه علم اقتصاد پرداخته شده است. پیوندی که مبنای تدوین علوم اجتماعی - اقتصادی براساس اندیشه‌های اسلامی قرار می‌گیرد.

بخش دوم، روش نظریه‌پردازی را کاوش می‌کند. از این‌رو در فصل اول، روش پوزیتیویسم و تأثیرهای مختلف آن بر مباحث روش‌شناختی علم اقتصاد به صورت فشرده و درنهایت، تحقیق نهایی در این‌باره پژوهش شده است. در فصل دوم نیز روش نظریه‌پردازی مکتب اقتصاد اسلامی براساس احکام ثابت و متغیر و در فصل سوم روش نظریه‌پردازی علمی اقتصاد اسلامی بحث و بررسی شده است.

بخش سوم به هدف الگویی برای کسب مهارت لازم در به‌کارگیری مباحث نظری دو بخش قبل و تطبیق روش نظریه‌پردازی علمی ارائه شده است. از این‌رو در فصل نخست این بخش، یکی از مسائل مهم اقتصاد خرد به عنوان نظریه تقاضا براساس آموزه‌های اسلامی بازننگری می‌شود و تحلیلی معرفت‌شناختی از مطلوبیت را به دانشجویان تعلیم می‌دهد. در فصل دوم یکی از مسائل اقتصاد کلان در قالب بررسی نظریه جایگزینی سود سرمایه به جای نرخ بهره پژوهش می‌شود، به این امید که این گام، آخرین گام نباشد و دیگر اندیشه‌ورزان عرصه علوم اجتماعی - اقتصادی جریان پرنشیب و فراز تولید نظریات علمی را در حوزه رویدادهای اجتماعی - اقتصادی ادامه دهند.

خلاصه بخش چهارم

- بر اساس مقیاس یا واحد تحلیل، پدیده‌های اقتصادی و رفتارهای محقق شده افراد در جامعه توضیح داده می‌شود و بر همان اساس نیز سیاست‌گذاری صورت می‌گیرد؛
- دو زاویه انگیزش و تأثیرپذیری از تعامل و ارتباط با دیگران باید در رفتار انسان اقتصادی مورد توجه قرار گیرد؛

- اقتصاد خرد اسلامی سعی در تبیین اثر مبانی اعتقادی اسلامی و نیز احکام شرعی بر رفتار اقتصادی فرد و به دنبال آن آثار اقتصادی مورد انتظار در سطح بنگاه و جامعه است؛
- مذهب بر رفتارهای انسان مؤثر است و آثار اقتصادی و اجتماعی بسیاری دارد. بین عناصر توسعه‌یافتگی و رشد گرایش‌ها و کارکردهای دینی رابطه مثبت وجود دارد.

کتاب حاضر در تداوم بحث‌های اقتصاد اسلامی است که دانشجوی در طول دوره کارشناسی با آن آشنا شده است. بنابراین، دانشجوی کارشناسی ارشد پیش از خواندن این کتاب و محقق دوره دکتری قبل از استفاده از بخش سوم، به عنوان الگو و مهارت‌افزایی؛ باید از تسلط ابتدایی بر

آموزه‌های اقتصاد اسلامی اطمینان داشته باشد. در عین حال سعی شده است در ارائه مباحث به گونه‌ای عمل شود که مطالب و تحلیل‌های موجود با خواندن کتاب حاضر برای دانشجو کافی و قابل فهم باشد. در ضمن، در تدوین کتاب تسلسل و پیوستگی مباحث رعایت شده است؛ لذا فصل‌های کتاب باید با همین ترتیب آموخته شوند.

خلاصه بخش پنجم

- در تجزیه و تحلیل اقتصاد کلان چارچوب جریان پول نقش محوری داشته و بر دیگر متغیرهای کلان اقتصادی از قبیل سطح اشتغال و تولید تأثیر تعیین‌کننده‌ای دارد؛
- نگهداری وجوه نقد، دارای هزینه‌ای معادل بالاترین بازده حاصل از فرصت‌های سرمایه‌گذاری در حوزه‌های مالی و فیزیکی است؛
- تقاضا برای نگهداری پول نقد تابع معکوسی از نرخ بازده انتظاری دارایی‌های درآمدزا است؛

- در بانکداری اسلامی خلق پول جدید معطوف به تولید کالا و خدمت است؛ بنابراین، عرضه و تقاضای پول در مسیر تولید واقعی به تعادل می‌رسند.
در پایان بر خود لازم می‌دانم از بزرگوارانی که در ویراست اول کتاب با نظریات خود زمینه غنی‌تر شدن این اثر را فراهم کرده‌اند، از جناب استاد آیت‌الله مصباح یزدی، که بحث احکام حکومتی را ملاحظه و نظریات ارزنده خود را ارائه فرمودند؛ از استاد دکتر احمدی که به تقاضای اینجانب همه فصل‌های کتاب را با دقت مطالعه کردند و ملاحظات و اصلاحات کارسازی را خاطر نشان ساختند؛ از جناب آقای دکتر حسین عیوضلو که پیش‌نویس مقدمه و فصل اول از بخش اول را تدوین نمودند؛ از اعضای گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، حجج الاسلام آقایان: حسینی، لشکری و محمدحسین کرمی و آقایان دکتر شریف آزاده، دکتر عسکری، دکتر زاهدی وفا و حجت الاسلام دکتر سیدکاظم رجایی، که با حوصله و دقت این مکتوب را مطالعه و اظهار نظر فرمودند؛ همچنین از حجت الاسلام سیدحمید جوشقانی که در تدوین این درسنامه اینجانب را یاری نمودند، تشکر و قدردانی کنم.

راهنمای مطالعه

کتاب درسنامه نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی مربوط به رشته اقتصاد است. بخش اول و دوم شامل مباحث نظری و ویژه مقطع کارشناسی ارشد است. بخش سوم به عنوان الگویی برای کسب مهارت لازم در نظریه پردازی اقتصاد اسلامی برای دانشجوی دوره دکتری و پژوهشگران اقتصاد اسلامی پیش‌بینی شده است. این نوشتار در دو واحد تدریس می‌شود. پیش از مطالعه کتاب لازم است دانشجویان چند نکته مهم را در نظر داشته باشند؛ فرایند یادگیری جریانی است که با حضور در کلاس و ارائه استاد شروع نمی‌شود؛ بلکه خود دانشجو با مراجعه به دیگر منابع آموزشی (کتاب، CD، نوار و...) حرکت فراگیری را شروع می‌کند. با توجه به اینکه ساعت‌های حضور در کلاس محدود است؛ لازم است دانشجو پیش از حضور در کلاس؛ فصل مربوط را مطالعه کرده و موارد مبهم را یادداشت کند و با طرح آنها در کلاس اشکالات خود را برطرف نماید (البته برای عمق بخشی به مطالعات، دانشجو می‌تواند از روش یادداشت برداری از رؤوس مطالب و ارائه آن به چند دانشجوی دیگر از همان کلاس، قبل از کلاس درس کمک بگیرد).

کتاب پیش رو از سه بخش و مجموعاً دوازده فصل تشکیل شده است. یادگیری کامل کتاب نیازمند آن است که از قبل برنامه زمان‌بندی شده برای مطالعه این کتاب داشته باشید. معمولاً هر نیم‌سال تحصیلی چهار ماه است. بنابراین در هر ماه تقریباً $\frac{1}{4}$ مطالب کتاب را می‌توان با مطالعه مؤثر پوشش داد.

در مطالعه این کتاب موارد ذیل را رعایت نمایید:

۱. در آغاز به هدف‌های آموزشی کتاب توجه کنید تا به موضوع کتاب و آنچه که پس از مطالعه کتاب باید به آن رسید آگاهی یابید؛

۲. مطالعه هدف‌های کلی و رفتاری قبل از مطالعه هر فصل باعث حساسیت فرد نسبت به نکات محوری فصل می‌شود؛
۳. برای مطالعه اثربخش کتاب، نخست مطالب هر فصل را یک‌بار سریع مطالعه کنید و بار دوم با دقت و زمانی طولانی‌تر آن را بخوانید. با توجه به هدف‌های کلی نکات اساسی درس را یادداشت کنید. مطالبی را که متوجه نشده‌اید؛ برای رفع اشکال در کلاس طرح نمایید؛
۴. در پایان هر فصل چند سؤال برای خودآزمایی ارائه شده است. تلاش برای جوابگویی به این تمرین‌ها در یادگیری مطالب و تحقق اهداف کلی و رفتاری مهم است. در صورت برخورد با مشکل، بخش‌های مربوط به سؤال را دوباره مرور کنید؛
۵. پس از فراگیری هر مبحث و هر فصل به بحث بعد از آن بپردازید؛ زیرا هر فصل ادامه منطقی فصل قبل است.

اهداف کلی کتاب

- در این کتاب سعی بر آن است تا خواننده با موارد و موضوعات ذیل آشنا شود:
- ویژگی نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی؛
 - منشأ پیدایش علم اقتصاد اسلامی؛
 - موضوع علم اقتصاد اسلامی؛
 - امکان نظریه پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد اسلامی؛
 - روش نظریه پردازی در مکتب اقتصاد اسلامی؛
 - روش نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی؛
 - طبق این روش بر مورد تقاضا و جایگزینی نرخ سود به جای نرخ بهره، به عنوان الگوی عینی به کارگیری آن نسبت به دیگر مسائل علم اقتصاد.

بخش اول

درآمدی بر امکان نظریه پردازی علمی اقتصاد اسلامی

- فصل اول: ویژگی‌های مشترک نظریه‌های علمی در علوم اجتماعی - اقتصادی
- فصل دوم: تفاوت میان دو حوزه علوم اجتماعی - اقتصادی و علوم طبیعی
- فصل سوم: جایگاه اعتباریات در حیات اجتماعی - اقتصادی
- فصل چهارم: خاستگاه علم اقتصاد اسلامی
- فصل پنجم: موضوع علم اقتصاد اسلامی
- فصل ششم: نظریه‌های اقتصاد اسلامی
- فصل هفتم: بررسی و نقد نظریات برخی متفکران اقتصاد اسلامی درباره علم اقتصاد اسلامی

مقدمه

موضوع علوم اجتماعی

موضوع علوم اجتماعی اساساً شناخت و تفسیر پدیده‌ها و رفتارهای اجتماعی و به بیان دیگر، تبیین روابط علت و معلولی و پیش‌بینی روند حرکت و تحول پدیده‌های اجتماعی است. اساساً موضوع علوم طبیعی و تجربی شناخت عینیت خارجی جهان طبیعت است که دارای ابعاد مختلفی است و هر یک از شاخه‌های علم به شناسایی بعد خاصی از آن می‌پردازند؛ لکن پدیده‌های اجتماعی در تصمیم‌ها و اعمال افراد یا گروه‌ها و سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی و اقتصادی بروز می‌یابند و به همین دلیل به‌طور متمایزی با پدیده‌های طبیعی که موضوع بحث علوم طبیعی هستند متفاوت‌اند.

نظریه‌پردازان علوم اجتماعی در تفسیر تفاوت‌های ماهوی پدیده‌های اجتماعی و طبیعی به موارد زیر اشاره کرده‌اند:

۱. تأثیر اراده و اختیار: داده‌های مورد بحث در علوم انسانی و اجتماعی مربوط به رفتارها و کردارهای انسانی است که با آگاهی و اختیار از انسان سر می‌زند. این رفتارها اغلب دارای ماهیت اختیاری و آگاهانه‌اند، نه جبری و کورکورانه. کردارها و رفتار انسان‌ها همواره تابع اراده و انتخاب افراد انسانی است و با تغییر پیش‌بینی‌ها و آگاهی‌های آنان، روابط و نتایج حاصل از این رفتارها نیز تغییر می‌کند. اراده و آگاهی انسان‌ها نیز تحت تأثیر علل مختلف‌اند، اما تأثیرپذیری مطلق نیست و همواره عنصر آزادی عمل و انتخاب وجود دارد.^۱

۱. ر.ک: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، ص ۱۳ و ۱۴.

۲. هدفدار و غایی بودن رفتارهای بشر: ایده‌ها، افکار، اندیشه‌ها و انگیزه‌ها از جمله عوامل اصلی در شکل‌گیری تصمیمات اجتماعی و انسانی‌اند. در شرایط آزاد، عامل اصلی در تحریک انسان و صدور کردار از او، ایده و هدف او است و افعال انسان‌ها بدون انگیزه و هدف نیست. مرحوم طباطبائی رحمته‌الله می‌نویسند:

«غرض فعل در کارهای اختیاری، اثر مناسبی است که در منتهی‌الیه فعل (حرکت مخصوص فاعل) قرار گرفته و هم‌مرز فعل است و کمالی است که نقص فاعل را رفع و او را تکمیل می‌کند».^۱ به‌طور مثال، سیری همچنان که رابطه‌ای با تغذیه دارد، رابطه دیگری نیز با ما دارد؛ زیرا حاصل خوردن، کمالی است که نقص وجودی ما را تکمیل و نیازمندی‌های ما را رفع می‌کند.

آلن راین فیلسوف برجسته می‌نویسند:

فیلسوفان یونانی، از قبیل ارسطو، که مدافع تفسیرهای غایی و هدفدار بودند، آدمیانی ساده‌لوح نبودند؛ زیرا حقیقتی است بدیهی که فقط آدمیان‌اند که می‌توانند بگویند هدف و عزمشان در کارها چیست. پدیده‌های دیگر طبیعی چنین رفتار هدفدارانه‌ای ندارند. لاجرم در آنها باید فقط در پی کشف رشته‌های علی و معلولی، یعنی نظم‌های مشهود بیرونی بود و درواقع طور دیگری هم نمی‌توان درباره آنها گمان برد. حال که فیزیک و شیمی مسائل خود را فقط در قالب رشته‌هایی از علل و معلولات تبیین می‌کنند، دلیل نمی‌شود که گمان بریم تفسیر رفتارهای انسانی را هم باید در همین مقولات محصور و محبوس کنیم. چنین کاری مایه ویران کردن و تهی ساختن علم از محتواست.^۲

۳. تأثیر ایدئولوژی و فرهنگ: رفتارهای انسانی در اثر تصمیم‌ها و انتخاب‌های انسان‌ها به صورت فردی یا گروهی، یا تأثیر نهادها صورت می‌گیرند و بی‌تردید هر یک از این تصمیم‌ها تحت تأثیر ایدئولوژی و فرهنگ غالب جامعه‌اند و با تغییر آنها رفتارها نیز تغییر می‌یابند.

۴. بی‌شمار بودن عوامل تأثیرگذار: عوامل گوناگونی در تشکیل رفتارها و پدیده‌های اجتماعی دخیل‌اند. در هر لحظه هزاران تصمیم اجتماعی و اقتصادی در هر جامعه گرفته می‌شود که عوامل بسیار زیادی در اتخاذ تصمیم هر یک از افراد وجود دارد. به‌طور مثال، رأی دادن و یا رأی ندادن به کسی، تحت تأثیر عوامل بسیار زیادی است. به همین ترتیب، اعتقاد به

۱. ر.ک: شریف آزاد، «مبانی نظریه‌پردازی در اقتصاد اسلامی»، اقتصاد و مدیریت، ج ۲، ص ۱۳۵.

2. Ryan, *The Philosophy of social sciences*, p.141.